
СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ ЦИВІЛІСТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Крупчан О. Д.,

доктор юридичних наук, академік НАПрН України,

директор НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті розглядаються актуальні завдання сучасної цивілістичної науки, викликані динамікою фактичних суспільних відносин в Україні. Акцентується увага на ключових проблемах дослідження приватного права.

Ключові слова: цивільне право, принципи права, гуманізм, власність, договір.

Конституцією України (ст. 3) проголошено загальнолюдський (цивілізаційний) принцип права – принцип гуманізму, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Саме ці критерії характеризують прогресивність усіх конституційно визначених соціальних інститутів.

Слід пам'ятати, що нині право розглядається як заснована на уявленні про справедливість міра свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою [2, с. 148]. Таким чином, уся спрямованість держави, у тому числі й нормативно-правова, зосереджується на векторі гуманізму, що особливо важливо для нашої держави, яка досі не може позбутися окремих пережитків радянської доби, зокрема часткової етатизації.

У зв'язку з цим науку цивільного права визначають як систему знань про закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, яка вивчає соціальний зміст і форму регулювання особистих немайнових і майнових відносин в їх становленні, розвитку та дії, формулюючи здобуті знання у вигляді цивільно-правових категорій та ідей [4, с. 86]. Сучасна цивілістика охоплює величезний масив об'єктів досліджень, які мають вирішальне значення для існування людини в державі та суспільстві. Так, завдяки цивілістичним дослідженням складається належне уявлення про людину як учасника приватних відносин, конструкцію юридичної особи, категорію особистих немайнових прав, права інтелектуальної власності, інститути речових прав тощо. Поряд із цим особлива увага приділяється зобов'язальним відносинам, реалізації житлових прав, спадковим та сімейним відносинам. Крім того, не залишається осторонь проблематика цивільного процесу та міжнародного приватного права.

У першу чергу, неабияке значення мають дослідження стадій здійснення (реалізації) цивільних прав громадян немайнового і майнового характеру в їх діалектичному поєднанні й розумінні через правовідносини, в яких вони реалізуються, починаючи із стадії їх закріплення у відповідних нормах права. Слід зазначити, що такій стадії як правозастосування необхідно надати нового звучання і наголосу. Необхідно відійти від розуміння стадії правозастосування як сфери діяльності органів держави, в тому числі правоохоронних, і перейти до розуміння цієї стадії як сфери, в якій і проходить реалізація цивільних прав громадян немайнового і майнового характеру і, зрозуміло, не лише цих прав.

Вважаємо, що є потреба обмеження необгрунтованого впливу органів публічної влади на приватноправові відносини і приватне право. Останні зміни законодавства, спричинені прийняттям ПК України, внесення доповнень до ГК України дестабілізують цивільні відносини шляхом нових визначень термінів, які носять приватноправове навантаження. З огляду на це виникає ситуація, коли інструментами публічного права намагаються регулювати приватні відносини.

Публічна влада не зводиться до розбудови й організації функціональної взаємодії її структур. Це призводить до втрати соціального характеру влади і її перетворення на механічну структуру. Найбільш важливим аспектом публічної влади є її відносини з громадянським суспільством, що становить головну точку перетину держави і суспільства, публічного і приватного права. При цьому відображення соціальних, насамперед, приватних інтересів у публічних правових актах, підтримка приватного сектора є позитивним індикатором цих відносин, їх критика та відчуження – негативним.

Органам публічної влади завжди слід діяти в інтересах людини, навіть якщо це може суперечити окремим інтересам державної і публічної служби, оскільки основними вимогами до правильного застосування нормативних приписів є обгрунтованість, законність та доцільність. Мається на увазі, що окремі підзаконні акти, які суперечать нормам законодавства (відомчі інструкції, інформаційні листи тощо), не слід сприймати як спеціальне «законодавство» та надавати йому пріоритет.

Окремо слід наголосити на ролі судової практики в опосередкованому регулюванні приватних відносин. Відповідно до положень ЦПК України рішення за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у

своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України, які зобов'язані привести свою судову практику відповідно до рішень Верховного Суду України (ст. 360-7).

У цьому відношенні нагальною проблемою у сучасній взаємодії науки і судової практики є забезпечення взаємодії науково-консультативної громадськості та суддівського корпусу на принципах рівності, тобто науковці не мають бути підпорядковані суддям як інтелектуальний ресурс судової влади. Так, опубліковані правові позиції Верховного Суду України сприймаються як власні, позбавлені будь-якого наукового авторитету. Крім того, науковці, які беруть участь у підготовці наукових висновків, не інформуються про результати розгляду справ, тим самим не мають відомостей щодо сприйняття судом їх наукових позицій.

Досі залишається гострою проблема у концентрації та координації зусиль вітчизняних цивілістів та економістів, спрямованих на дослідження проблем, пов'язаних із реальними, багато в чому новими економіко-правовими процесами, зокрема удосконалення юридичних відносин власності і підприємництва. Невипадково ЦК України називають «Громадянською Конституцією», «Кодексом приватного життя» та «Економічною Конституцією» [3, с. 9]. Це свідчить про те, що цей кодифікований акт регулює не лише відносини людини у суспільстві, а й передбачає механізми ринкової економіки, в яких задіяна система договірних відносин, які спираються на рівності та вільному волевиявленні їх учасників.

Злагоджено функціонування, можна сказати без перебільшення, всього законодавства неабиякою мірою залежить від науково обгрунтованого розподілу нормативного матеріалу між ЦК України та іншими нормативними актами. При цьому, говорячи про певну небезпечність господарського (а, власне, адміністративно-правового) кодексу, необхідно визнати, що, хоча про таку небезпеку і застерігалось у літературі, для реальності цього не було скільки-небудь серйозних підстав. Однак нині в Україні щодо економіки діє саме ГК України, який значною мірою регулює економічні відносини імперативним, тобто публічно-правовим, методом.

Недоречність ГК України викликана намаганням поєднати в одному акті суто цивілістичні, зокрема так звані господарські зобов'язання, а також адміністративні категорії, які характерні для публічного управління економікою. Не дискутуючи про доцільність існування такого кодифікованого акта, слід зауважити, що його чинна редакція не відповідає ані умовам перехідної, ані принципам ринкової економіки.

Механізми регуляторної політики держави в сфері господарської діяльності ще не стали дієвим інструментом підвищення ефективності функціонування, по-перше, самих регуляторних органів, по-друге, також всієї господарської сфери. Перегляд регуляторних актів, в основному, носить формальний характер, не проводиться системної оцінки реалізації регуляторної політики в пріоритетних галузях економіки, а окремі регуляторні акти приймаються з порушенням основних принципів регуляторної політики.

Преамбулою ГК України передбачена мета державного регулювання економіки – забезпечення зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальна спрямованість, утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України. З огляду на це особливого значення набуває спрямованість державного регулювання в умовах сучасної економічної кризи та сприяння стратегічній обороноздатності держави. Тому видається обгрунтованою позиція економіста О. Й. Пасхавера, який стверджує, що Україна потребує переозброєння армії, що вирішило кризу в Німеччині в 30-х роках, кризу в США 30-х років, поживавши економіку. Крім того, він наголошує на необхідності демонополізації економіки шляхом повернення у судовому порядку підприємств колишнім власникам, відібраних незаконним шляхом [1].

З огляду на подібну пропозицію слід погодитися з думкою Д. В. Задихайла, який наголошує, що окремим питанням економічної політики держави та господарсько-правової доктрини є створення правового механізму, що забезпечував би мобілізаційний режим функціонування національної економіки як такої, головним чином через цілісну систему заходів державного регулювання, що запроваджувався би на достатньо тривалий час відповідно до стратегії та програм економічного розвитку, з урахуванням стану конкурентоздатності національної економіки та життєвої необхідності для суспільства її швидкого підвищення [4, с. 523].

Іншою важливою проблематикою залишається доктрина власності. Категорія власності займає центральне місце в системі соціальних відносин і визначає основи державного устрою. Зміни відносин власності викликали потребу в адекватних механізмах їх правового регулювання, серед яких нагальними є такі важливі аспекти, як виникнення відносин власності, способи та порядок оформлення прав на майно як при його створенні або іншому набутті, так і в процесі обороту, захист права власності.

Надмірна увага наукових досліджень та законодавчого регулювання інституту приватної власності призвела до неналежного захисту права власності Українського народу та права державної власності. Так, проголошена «націоналізація» Верховною Радою Криму об'єктів права комунальної, державної та приватної власності суперечить нормам не лише приватного, а й міжнародного публічного права. До прикладу, можна згадати Декларацію про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., відповідно до якої визначалася економічна самостійність України на засадах права власності народу України на національне багатство України, право на частку в загальносоюзному надбанні, яка створена завдяки зусиллям народу тощо. При цьому

вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) мало здійснюватися на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності.

Цікавим є факт, що відповідно до норм ЦК України Автономна Республіка Крим хоч і є учасником цивільних відносин, однак за нею не визнається окремо спеціальне право комунальної чи «республіканської» власності. Конституцією України передбачено лише можливість управління майном, що належить Автономній Республіці Крим (ст. 138). Таким чином, жодних правових підстав зміни режиму права власності на території автономії немає.

Викликає занепокоєння майже вільна можливість фізичних та юридичних осіб законно володіти, користуватися та розпоряджатися зброєю в Україні. На жаль, законодавчих передумов правового режиму зброї як об'єкта приватної власності немає. Слід зазначити, що правовий режим власності визначається виключно законами України (ст. 92 Конституції України), однак відповідний закон досі не прийнято. Порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів затверджено відповідною Інструкцією (Наказ МВС України від 21.08.1998 № 622), яка суперечить положенням Конституції України, оскільки визначає правовий режим власності. За таких умов формально кожна особа може законно придбавати та продавати зброю, що в умовах нестабільності може призвести до тяжких наслідків.

Договірні відносини, беззаперечно, входять до найбільш динамічних у цивільному праві. Це спричинено розвитком економічних та соціальних відносин, цивілізаційним рівнем суспільства. Сучасний стан потребує правового регулювання окремих договірних конструкцій, які не охоплені ЦК України. Непоіменовані договори, звісно, мають підстави й можливість для існування, однак держава в процесі свого розвитку на засадах справедливості потребує належної форми для регулювання суспільних відносин. Так, до договорів, що опосередковують економічну діяльність (договір чартеру, інвестиційні договори, агентські договори), додаються нові групи договорів, зокрема у галузі сімейного та медичного права.

Відносини сурогатного материнства, донорства, батьківства нині набувають договірних форм. Права та обов'язки сторін за такими договорами виходять за межі юридичних конструкцій «кредитор» та «боржник», оскільки відносини мають великий масив моральних засад суспільства. Цивільне право не може бути позбавлене досліджень з цієї проблематики в силу особливості цивільних відносин, а також загальних його засад, серед яких справедливість, добросовісність та розумність – головні постулати моральних принципів.

Необхідно констатувати, що і приватне, і публічне право в сучасній юриспруденції являють собою не окремі галузі права, а цілі зони, сфери права. Традиційним для сучасної правової думки є виокремлення такого критерію як «інтерес». У цьому випадку поділ сфер права здійснюється на підставі того, чиї саме інтереси захищаються – держави чи громадянина. Зміст цього критерію полягає у дихотомії – суспільні (державні) інтереси – приватні інтереси (людина, громадянин, групи осіб тощо). Цивільне право не позбавлене публічного впливу, оскільки існують суб'єктивні права та обов'язки, які можуть бути реалізовані виключно завдяки державному впливу (наприклад, реєстрація прав на нерухомість, реєстрація юридичних осіб). Натомість, публічне право відповідними механізмами має забезпечити особисті немайнові та майнові відносини (зокрема свободу підприємства).

Цивільне право, на відміну від інших галузей, забезпечує особистісний вимір права, тобто його цінність для окремого індивіда, що проявляється у здатності задовольняти потребу людини в свободі. Завдяки цивільному законодавству людина має можливості для власних свідомих дій, пов'язаних із відносинами з іншими людьми, їх організаціями, спільнотами, самореалізацією, активною життєвою діяльністю. Будь-які політичні, суспільні чи міждержавні процеси мають адекватно впливати на цивільне право, створювати належні умови для існування вільної людини. Завданнями сучасної цивілістики є дослідження реальних суспільних відносин, відображення системності права, адаптації та гармонізації європейського законодавства як пріоритетного.

Незважаючи на динамічність розвитку суспільних відносин, не слід забувати, що Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» визначено правові та організаційні засади цілісної системи формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні. Такий законодавчий підхід забезпечує формування ефективного сектора наукових досліджень і науково-технічних розробок для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, сталого розвитку, національної безпеки України та підвищення якості життя населення, який отримує пріоритетну державну підтримку.

На нашу думку, жодний нормативно-правовий акт не в змозі визначити конкретну спрямованість наукових досліджень у галузі приватного права та підприємництва. Цінністю кожного дослідження є його своєчасність та актуальність, здатність задовольняти поточні та перспективні потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів. Саме цивільно-правові дослідження мають втілювати ідеї свободи, рівності, толерантності, гуманізму і справедливості, особливо в умовах економічної та політичної нестабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Думка експерта: треба зробити так, щоб на Україну нападати було дорого* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/03/31/432997/>.

2. *Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів* / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. / За ред. док. юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, док. юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2011. – 584 с.

3. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – 2-е вид., перероб. і доп.* / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т. I. – 832 с.

3. *Правова доктрина України: у 5-и т. – Т. 4. – Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права* / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Х.: Право, 2013. – 848 с.

4. *Цивільне право: підручник: у 2-х т.* / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. / За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.

The article deals with the actual task of modern civil science caused by the actual dynamics of social relations in Ukraine. Attention is focused on the key problems of research of private law.

В статті розглядаються актуальні задачі сучасної цивілістическої науки, викликані динамікою фактичних суспільних відносин в Україні. Акцентується увага на ключових проблемах дослідження частного права.